

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)"17":351.74

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-9-23>**Borderland peripheries: the system of lower and upper courts (rozpravy) as a tool for securing peasant loyalty in Ukraine (1780–1796)****Andrii V. Shevchuk**

State University «Zhytomyr Polytechnic»

Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

email: shevchuk.istor@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200>**Serhii I. Degtyarev**

Sumy State University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

e-mail: s.degtyarev@yur.sumdu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0885-2721>ResearcherID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/C-3033-2019>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55975410500>**Abstract.**

The purpose of the article is to study the functioning of the system of lower and upper courts (rozpravy) as a tool for ensuring the loyalty of free peasant communities in the Ukrainian lands of the Russian Empire between 1780 and 1796. **The methodological basis of the study** combines the principles of historicism and scientific objectivity with critical analysis of archival materials, systematic comparison, and prosopographical approaches. This comprehensive methodology enables a thorough examination of the judicial system's transformation for free peasant populations under imperial rule.

Conclusions. The rozpravy court system served as a key instrument of imperial policy for integrating Ukrainian lands through specialized judicial bodies for free peasants. On the Left Bank, these courts primarily regulated former Cossack populations, facilitating state control over this strategic group. On the Right Bank - lacking Cossack structures - jurisdiction extended to peasants under ecclesiastical authority, demonstrating imperial efforts to standardize justice across diverse rural populations. Chronic personnel shortages, particularly in Right Bank regions requiring imported officials, significantly hampered system effectiveness. These courts predominantly adjudicated property crimes, prisoner escapes, and military cases. The system's abolition under Paul I resulted from new political priorities emphasizing noble authority and judicial centralization. This study highlights the complex balance between imperial unification policies and local particularities in Ukrainian borderlands.

Keywords: Ukraine, judicial system, lower and upper courts (rozpravy), borderlands, Russian Empire, peasantry, Cossacks, integration

Приграничні окраїни: система нижніх і верхніх розправ як інструмент пошуку лояльності сільських жителів України (1780-1796 рр.)**Андрій Шевчук**

Державний університет «Житомирська політехніка»

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: shevchuk.istor@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200>**Сергій Дегтярьов**

Сумський державний університет

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: s.degtyarev@yur.sumdu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0885-2721>ResearcherID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/C-3033-2019>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55975410500>

Анотація.

Метою статті є дослідження функціонування системи нижніх і верхніх розправ як інструменту забезпечення лояльності вільного сільського населення на українських землях Російської імперії протягом 1780–1796 рр. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму та наукової об'єктивності, а також критичний аналіз архівних матеріалів у поєднанні з порівняльним, системним та просопографічним підходами. Комплексне застосування цих принципів та методів забезпечило всебічне дослідження процесу трансформації судової системи для вільного сільського населення на українських землях у складі Російської імперії. **Висновки.** Система розправ була однією з елементів політики імперської влади, спрямованої на інтеграцію українських земель через створення спеціалізованих судових органів для вільних сільських жителів. На Лівобережжі розправи обслуговували колишнє козацтво, що дозволило владі контролювати цю соціальну групу. На Правобережжі, де козацтво було відсутнє, юрисдикція розправ поширювалася на селян, зокрема підвладних духовенству, що свідчить про спробу уніфікувати судочинство для різних категорій сільського населення. Відсутність підготовлених кадрів, особливо на Правобережжі, змушувала запрошувати чиновників з інших регіонів, що підірвало ефективність системи. Судочинство переважно стосувалося майнових злочинів, втеч арештантів та справ військовослужбовців. Ліквідація розправної системи за Павла I стала наслідком зміни політичного курсу, який віддав перевагу посиленню ролі дворянства та централізації судочинства. Це дослідження підкреслює складність імперської політики на українських землях, де поєднувалися уніфікаційні прагнення з необхідністю враховувати місцеві особливості.

Ключові слова: Україна, судова система, нижні і верхні розправи, приграничні окраїни, Російська імперія, селянство, козацтво, інтеграція.

Постановка проблеми. Остання чверть 18 ст. стала епохою трансформацій для Російської імперії. Запровадження «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р., на думку верховної влади, повинно було європеїзувати державу, її адміністративні та судові інститути. У сфері судочинства було вибудовано станову систему, де дворянство, містяни й категорії сільського некріпосного населення повинні були судитися в установах першої та другої інстанцій представниками своєї ж корпорації, проте з подальшим контролем з боку місцевих адміністраторів і Сенату. При цьому для сільських жителів (вживатимемо цей термін для означення всіх категорій вільного населення у сільській місцевості, протиставляючи кріпакам – Авт.) створення окремої гілки станового судочинства мало на меті набуття лояльності до політики влади. На прикордонних українських територіях процес становлення і розвитку цієї системи мав свою специфіку. На Лівобережжі була присутня численна група колишніх простих козаків, які у процесі ліквідації залишків Гетьманщини втратили власне судочинство (за винятком старшини, інкорпорованої до дворянства) і не могли підпадати під юрисдикцію повітових судів і магістратів¹. На захоплених від Речі Посполитої правобережних територіях, де раніше судова влада перебувала під повним контролем локальної шляхти, не збереглося вільного сільського населення, за винятком чиншовиків, які з погляду Третього Литовського статуту і сеймових конституцій уважалися належними до еліти. Важливість вивчення цього питання полягає в тому, що воно висвітлює процес трансформації судової системи в Російській імперії наприкінці XVIII ст. та специфіку впровадження нових судових органів на українських землях. Дослідження цієї теми дозволяє краще зрозуміти механізми інтеграції територій колишньої Гетьманщини та Правобережної України до складу Російської імперії, а також розкриває особливості становлення станового судочинства для сільських жителів у контексті політики верховної влади щодо здобуття лояльності підданих.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Повноваження та діяльність станової судової системи для сільських жителів українських губерній не знайшли належної рефлексії в історіографії. Причини цього полягають, на нашу думку, в ряді чинників: перебування предмету дослідження на межі юриспруденції та історії, заплутаність юрисдикції та справ на фронтах, необхідність працювати з архівними матеріалами та, головне, порівняно нетривалим часом функціонування. З іншого боку, вивченням цієї гілки станового судочинства у російській державі займалися дослідники, науковий доробок яких доцільно проаналізувати.

Цілий ряд публікацій дорадянського періоду присвячено процесу конструювання та функціонування станової судової системи згідно «Учреждений...» 1775 р. К. Кавелін вказує на ефективність новостворених установ (Кавелін, 1844). Ф. Дмитрієв зазначає як позитив роботу

¹1781 р. козаки були підпорядковані у своїх судових справах нижнім і верхнім розправам (Ільїн, 2016, с. 25).

судів згідно з колегіальним принципом та поділом на кримінальне та цивільне судочинство (починаючи з другої інстанції) (Дмитриев, 1859, с. 525, 532–533). О. Градовський акцентував увагу на відокремленні судової влади від адміністративної та високо оцінював формування станових судів першої та другої інстанцій на виборній основі (Градовский, 1871, с. 419–420, 435). Більш важливим є його переконання про бажання верховної влади досягнути децентралізації та самоврядування станів, хоча й зазначає невдачі у цій сфері (Градовский, 1883). Разом з тим, Г. Джаншиєв критикував станову судову систему за хабарництво та підконтрольність губернатору (Джаншиев, 1891, с. 11, 20). З ним погоджувався Д. Самоквасов, підкреслюючи повільність і свавілля судів, велику кількість апеляційних установ (Самоквасов, 1906, с. 581–582). І. Блінов робив висновок про незадовільний стан правосуддя в досліджуваний період, уважаючи однією з причин вплив губернатора на кадровий склад і ревізування кримінальних проваджень (Блинов, 1905, с. 222–225). В. Григор'єв, детально проаналізувавши підготовку, реалізацію та наслідки реформи 1775 р. переконаний, що Катерина II не мала на меті запровадити станове самоврядування, а прагнула продовжити службу всіх станів – московське «государеве тягло» (Григорьев, 1910, с. 198–199).

Радянські дослідники змушені були розглядати функціонування судової системи виключно у негативному ключі, з домінуванням «класових» оцінок. М. Павлова-Сильванська акцентувала увагу на тому, реформа 1775 р. була здійснена в інтересах дворянства (Павлова-Сильванская, 1964). А. Дубровіна uważала судові органи знаряддям для здійснення «диктатури пролетаріату» в умовах функціонування «дворянсько-поміщицької держави» (Дубровіна, 1966, с. 77). П. Щербина, розглядаючи судову систему Правобережної України, критикував її за становість та нерівність людей перед законом (Щербина, 1974, с. 35–38). М. Єрошкін стверджував, що нововведені структури не відповідали принципам ефективності та оптимального використання ресурсів і це негативно позначалося на якості надання послуг та вирішенні питань у своїх сферах відповідальності (Ерошкин, 1983, с. 129–130).

З пострадянських дослідників катерининської судової системи ми зупинимось на доробку тих, які містять глибокі наукові роздуми. О. Омельченко ставив під сумнів тезу про становість судів, адже нижчі судові установи не отримали повноважень у кримінальному судочинстві, що в умовах інквізиційного процесу (розгляд справи здійснювався згідно письмової доповіді. – *Авт.*) знижували їх значення (Омельченко, 1993, с. 282–284). Б. Миронов, аналізуючи рівень злочинності, доходить висновку про її низький рівень. При цьому, уважаючи тогочасне слідство неефективним, а суд – повільним, автор переконаний, враховуючи невелику кількість опротестованих справ, у достатній справедливості рішень (Миронов, 2000, с. 50–51). О. Каменський переконує, що мати у той час незалежний суд було неможливо через відсутність підготовлених кадрів, а катерининська реформа стала першим кроком для створення проєвропейської судової системи (Каменский, 2001, с. 423, 429–430).

Аналіз функціональних особливостей верхніх і нижніх розправ в українських губерніях вимагає комплексного дослідження ключових компонентів імперської політики у прикордонному регіоні. Ряд науковців акцентують увагу на пошуку верховною владою механізмів інтеграції місцевих еліт до імперського устрою, що передбачало певні поступки автохтонному населенню (Долбилов, 2010, с. 18; Горизонтов, 1999, с. 8; Каппелер, 2005, с. 67). Однак, слід зазначити, що формування *modus vivendi* з локальною шляхтою не було характерним для політики Катерини II, яка конструювала адміністративні і судові органи без урахування досвіду Речі Посполитої, відповідно до «Учреждений...» 1775 р. (Шевчук, 2022, с. 73–182; Шевчук, 2021). В. Склокін, застосовуючи «ситуаційний підхід», досліджує політику верховної влади періоду інкорпорації Слобідської України до імперського владного простору та зауважує на важливості аналізу діяльності локальної адміністрації (Склокін, 2019, с. 15–16). Згідно з дослідженням В. Шандри, консолідаційна політика, впроваджена Катериною II, не витримала перевірки часом під час правління її наступника, Павла I. Аналіз історичних даних свідчить про те, що Павло I значно послабив інтенсивність реформаторських заходів своєї попередниці та продемонстрував більш толерантне ставлення до шляхетського стану. Це призвело до часткової дезінтеграції попередніх адміністративних здобутків та зміни вектора державної політики щодо аристократії (Шандра, 2007).

Водночас, ряд досліджень присвячено історії верхніх та нижніх розправ в інших регіонах Російської імперії. А. Плате, досліджуючи Єкатеринбурзьку верхню розправу (1781–1790-і рр.), акцентує увагу на питаннях комплектування та недофінансування установи (Плате, 2018). Н. Саражина, характеризуючи судові установи Західного Сибіру, наголошує на забезпеченні кадрами за рахунок чиновників з європейської частини імперії, які не мали досвіду служби у судах (Саражина, 2016, с. 66–67). В. Воропанов переконує, що засідателі розправ Російської Півночі демонстрували юридичну та моральну відповідальність і, як правило, добросовісно виконували службові обов'язки (Воропанов, 2015). Що ж до українських земель, то Д. Прохоров зазначає, що Таврійська обласна верхня розправа була заснована 1787 р. як апеляційна

.....
установа на рішення нижніх розправ – судів для державних селян, однодвірців та козаків. Автор зауважує позитивне ставлення до козацтва, проте у штаті установи були відсутні його представники – з десяти засідателів було четверо представників «казенних поселен» і решта – «казенних татар» (Прохоров, 1998). Т. Хутько конкретизує умови функціонування Таврійської верхньої розправи, зазначаючи, що десять засідателів обиралися з числа жителів Сімферополя. До юрисдикції суду відносилися провадження про державне розмежування земель, відомості про набір рекрутів і значна кількість кримінальних справ (Хутько, 2012, с. 360). О. Посулько, визначаючи особливості функціонування верхніх та нижніх розправ Катеринославського намісництва в останній чверті 18 ст., вказує, що значна частина засідателів була неписьменною, суддями були чиновники, а бюрократичний апарат формувався з службовців полкових і сотенних канцелярій колишніх Гетьманщини та Слобожанщини (Посулько, 2022). Досліджуючи різноманітні аспекти історії бюрократичної та судової систем на українських землях під владою Російської імперії, побіжно торкалися теми розправ та службовців цих установ й інші українські дослідники (Дегтярьов, 2014; Degtyarev, 2015; Degtyarev, Polyakova, Balanyuk, Gut, 2019; Degtyarev, Nazarov, Polyakova, Gut, 2020; Шевчук, 2022; Lebid, Shevchuk, 2023; Shevchuk, Markevych, 2023; Shevchuk, 2020).

Отже, особливості використання станової судової системи для пошуку лояльності сільського населення Лівобережної та Правобережної України не знайшли відображення у працях істориків і дослідників історії права.

Метою цього дослідження є висвітлення функціонування станової судової системи для сільських жителів, яка використовувалася верховною владою та локальною адміністрацією для здобуття лояльності на окраїнах імперії. Для вирішення поставлених завдань необхідно показати процес інституалізації розправної системи, визначити юрисдикцію установ, проаналізувати кадровий склад та дослідити практичну діяльність розправ.

Виклад основного матеріалу. Інституціоналізація. В умовах складних трансформацій в імперському житті одне з головних місць займав пошук лояльності підданих. І мова йшла не лише про дворянство, задіяне у військовій та статській службі, містян, які розвивали торгівлю та ремісництво, а й інших категорій вільних сільських жителів – державних селян та однодворців. У контексті судової реформи 1775 р. для останніх було створено спеціалізовані установи. Однодворці були категорією державних селян у Російській імперії, що сформувалася в першій чверті 18 ст. з потомків дрібних служилих людей, поселених московським урядом у 15–17 ст. на південних оборонних лініях. Вони займали проміжне становище між дворянами та селянами, сплачували податки, володіли землями і до початку 1780-х рр. створювали та утримували ландміліцейські полки на Українській лінії. У Російській імперії однодворців у 1736 р. було близько 536 тисяч, а в 1837–1838 рр. – понад 1 млн. Значна їх група була в Слобідсько-Українській (28878) і Полтавській (5351) губерніях. Після придушення Листопадового повстання у правобережних губерніях з 1831 р. до однодворців зарахували шляхту, яка не змогла довести свого дворянського походження (Лазанська, 2010, с. 553).

Інституціоналізація нижньої розправи була законодавчо регламентована у розділі 23, статтях 335–349 «Учреждений...» 1775 р. (ПСЗРИ, т. 20 (1775–1780), №14392). Генерал-губернатор визначав кількість установ, виходячи з розрахунку одна на 20–30 тисяч осіб населення. Персональний склад цієї інституції характеризувався найбільшою чисельністю серед судів першої інстанції, включаючи розправного суддю 9-го класу та вісім засідателів без класного чину. Важливо зазначити, що суддя призначався намісництвом з числа чиновників, на відміну від інших станових установ, де застосовувався виборний принцип.

Законодавством не було передбачено інтеграції засідателів до складу урядових чиновників, хоча допускалося обрання на ці посади представників різних соціальних груп: селян, дворян та чиновників. Єдиним критерієм відбору була відсутність «явних недоліків», після чого кандидатури затверджувалися губернатором. Термін повноважень засідателів становив три роки. Запроваджувався специфічний порядок роботи, згідно з яким двоє з восьми членів делегувалися до нижнього земського суду, а ще двоє – до совісного суду для розгляду справ, пов'язаних з їхніми поселеннями.

Функціональна структура нижньої розправи була аналогічною до повітових судів і характеризувалася наступними ознаками: відсутність спеціалізації (розгляд кримінальних та цивільних справ, вирішення земельних питань); спільний розгляд справ з повітовими судами або магістратами у випадку міжстанових проваджень; ревізійно-апеляційний процес; проведення трьох сесій засідань з можливістю пролонгації; право остаточного вирішення справ з сумою позову до 25 рублів. Станом на 1783 рік в Російській імперії функціонувало 232 нижні розправи (Ільїн, 2016, с. 25), при цьому процес їх формування продовжувався.

Інститут губернської верхньої розправи, регламентований розділом 24, статтями 350–377 «Учреждений...» 1775 р. (ПСЗРИ, т. 20 (1775–1780), №14392), функціонував як ревізійно-апеляційна установа. У рамках уніфікації судової системи Катерина II створила цю інституцію за

аналогією з верхнім земським судом для дворянства. Структурно верхня розправа поділялася на два департаменти: кримінальних і цивільних справ. Керівництво здійснювалося головами 7 класу, призначення яких відбувалося Сенатом за поданням губернського правління. Колегіальний склад включав десять засідателів, які делегувалися від поселень на трирічний термін і схвалювалися губернатором без надання класних чинів.

У верхній розправі, як і у верхньому земському суді, функціонував механізм прокурорського нагляду, що здійснювався прокурором 8-го класу та двома стряпчими 10-го класу, відповідальними за казенні та кримінальні справи. Процесуальний порядок діяльності верхньої розправи був ідентичним правилам, встановленим для верхнього земського суду: кримінальні провадження в обов'язковому порядку підлягали ревізії палатою кримінального суду, а цивільні справи, за умови подання апеляції, розглядалися палатою цивільного суду.

Верховна влада, запроваджуючи станову систему переважно для державних селян, встановила контроль над нижньою та верхньою розправами за допомогою затвердження губернаторами кандидатур засідателів, наявності широкої мережі апеляційно-ревізійних установ, функціонування в верхній розправі прокурора та стряпчих. Така судова система мала на меті забезпечити лояльність решти категорій вільного населення.

Юрисдикція розправ як специфічних судових органів заслуговує на особливу увагу в контексті дослідження судової системи Російської імперії кінця 18 ст. У Київській губернії, де більша частина до 1797 р. була розташована на Лівобережжі, адміністративні та судові органи були імплементовані 9 січня 1782 р. відповідно до «Учреждений...» 1775 р. (Таблиця 1), розправи здійснювали судочинство переважно над представниками козацького стану (*особи «козацького звання»*. – *Авт.*). Певним чином це пояснюється тим, що представники цієї соціальної групи складали помітну частку населення. До того ж їхня «доля» у соціальній структурі імперії ще не була вирішена остаточно. Цей факт підтверджується архівними документами, зокрема, 1790 р. Київська верхня розправа розглядала провадження з Остерської нижньої розправи стосовно жителів «козацького звання» (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 5, арк. 11). 1794 р. вживався термін «козацький підсусідок» стосовно обвинуваченого у крадіжці Ф. Щербаня (35 років) (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 10, арк. 55).

Таблиця 1

Запровадження установ на українських землях за «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи» (Григорьев, 1910, с. 311–312)

Губернія	Дата заснування чи перетворення	Дата відкриття
	У дужках вказані номери указів за ПСЗРИ	
Харківська	25 квітня 1780 р. (15004)	9 грудня 1780 р. (15087)
Київська	16 вересня 1781 р. (15228)	9 січня 1782 р. (15335)
Чернігівська	16 вересня 1781 р. (15229)	19 січня 1782 р. (15738)
Новгород-Сіверська	16 вересня 1781 р. (15227)	27 січня 1782 р. (15738)
Катеринославська	30 березня 1783 р. (15696)	4 липня 1784 р. (16028)
Таврійська	2 лютого 1784 р. (15920)	29 січня 1787 р. (16531)
Вознесенська	27 січня 1795 р. (17300)	10 травня 1795 р. (17343)
Брацлавська	23 квітня 1793 р. (17112)	20 лютого 1796 р. (17448)
Подільська	5 липня 1795 р. (17352)	1 травня 1796 р. (17467)
Волинська	5 липня 1795 р. (17352)	6 серпня 1796 р. (17512)

На правобережних територіях, де козацтво як соціальна група було відсутнє, виникла необхідність уточнення юрисдикції розправ. Архівні матеріали свідчать, що розправи Волинської губернії отримали право чинити суд над селянами, які перебували у власності духовенства (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 5, арк. 12). Цей факт вказує на специфіку соціальної структури регіону та можливу підготовку Катериною II процесів уніфікації станової структури правобережних територій і секуляризації церковних маєтків (Shevchuk, Markevych, 2025).

Особливий інтерес представляє питання підсудності військовослужбовців розправам на початковому етапі функціонування цих судових органів. Документально зафіксовано випадки розгляду справ військових у Новоград-Волинській та Ковельській нижніх розправах. Зокрема, під юрисдикцію цих судів потрапили капрал Смоленського піхотного полку К. Антонов за упушення заарештованого, засудженого до вічної каторги, та денщик прапорщика Санкт-Петербурзького драгунського полку В. Панов за обвинуваченням у крадіжці грошей і різних речей. Проте ця практика була нетривалою: після директиви Військової колегії від 19 листопада 1796 р. та відповідного указу Волинського намісницького правління було встановлено чітке розмежування цивільної та військової юрисдикцій. Як наслідок, підозрювані військовослужбовці були звільнені

.....
з-під варті цивільних судів та повернуті до місць несення служби для подальшого розгляду їхніх справ у рамках військового судочинства (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 1–1 зв.).

Порядок роботи. Волинську верхню розправу було відкрито 6 серпня 1796 р. (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 5, арк. 1) в урочистій обстановці. О першій годині до приміщення, де мали проходити засідання, прибув волинський цивільний губернатор В. Шереметьєв, архімандрит освятив кімнату (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 3). При цьому до установи було передано комплект документів, які повинні були забезпечити її роботу: «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи», Жалувану грамоту дворянству, Положення про міста, узаконення з Сенату, іменний список членів розправи, настанови з канцелярської справи, карту губерній, форми і книги журналів (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 5, арк. 1–2, 4). Окрім призначеного голови на той момент було два, обраних з казенного відомства та духівництва, селянина-засідателя – Яким Поліщук та Гордій Спуня (обидва неписьменні) (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 3).

Враховуючи, що верхня розправа була апеляційною установою, роботи протягом першого періоду не було. Засідання тривали з 8.00 до 14.00 та традиційним був запис «через брак у верхній розправі справ присутні вправлялися в читанні законів». Станом на 20 серпня 1796 р. голова кримінального департаменту майор М. Абарінов відбув для відкриття повітових установ до Овруча, а в цивільному департаменті ще не було шести засідателів (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 12). 2 грудня голова цивільного департаменту капітан І. Красногородцев відкривав у Бердичеві совісний суд (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 57 зв.–58). До верхньої розправи 26 серпня 1796 р. було обрано шестеро засідателів від Новоград-Волинського (А. Василенко, с. Івашківка, 43 роки), Лабунського (П. Писаренко, містечко Любар, 30 років), Заславського (Ф. Самчук, с. Волновець, 40 років), Острозького (В. Федрик, с. Дермань, 36 років), Рівненського (Г. Степко, юридика містечко Клевань, 50 років) і Луцького (І. Бородек, с. Жальбово, 30 років) повітів. Всі ці селяни були у власності духівництва (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 5, арк. 11–12), хоча до них мали долучитися і селяни від казенних старостинських маєтків (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 26) (*через можливу втрату казенних кріпаків було залучено виключно селян, які належали духівництву. – Авт.*). Окремо згадувалася Житомирська нижня розправа (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 5, арк. 19).

З 29 серпня 1796 р. у цивільному департаменті за відсутності голови вже засідало п'ять засідателів (всі неписьменні). Проте, вже 2 вересня за відсутності справ було вирішено залишити у департаментах по два засідателі, а решту – на місяць відправити додому (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 20, 21, 23 зв.). Коли генерал-аншефу П. Пассеку було подаровано Рожицький маєток, то одразу ж повернули засідателя (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 44).

Незадовільним було забезпечення Волинської верхньої розправи канцелярськими товарами (папером, сургучем, ножицями, рахівницею, свічками), свічками та дровами. Це все бралось в борг у купців, а через півроку роботи секретар клопотався про виділення 36 руб. 16 коп. для погашення заборгованості (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 16, арк. 1).

Кадровий склад. Певною мірою реконструювати персональний склад верхніх та нижніх розправ в українських губерніях (намісництвах, областях) дозволяють так звані «Місяцеслови...» з відомостями про чиновників. Це видання Імператорської академії наук є потужним джерелом до вивчення різних аспектів імперського бюрократичного апарату 1765–1917 рр. У зазначений період воно видавалося щорічно. Губернські та намісницькі канцелярії до початку кожного року надсилали до Герольдмейстерської контори списки чиновників установ своїх регіонів, тому наявна інформація за 1796 р. відображала стан справ на кінець 1795 р. Ці списки і лягали в основу кожного випуску Місяцеслова. Ми маємо розуміти, що не завжди відомості, які подавалися місцевими установами для публікації, були абсолютно повними і точним. Але в цілому, Місяцеслови дають можливість побачити динаміку розповсюдження нижніх розправ на українських територіях протягом 1780–1796 рр., а також наповнення їх необхідними кадрами (суддями, секретарями, стряпчими) (Таблиця 2). Ці установи функціонували не у кожному повіті. Інколи юрисдикція однієї нижньої розправи поширювалася на два повіти.

Таблиця 2

Кількість нижніх розправ та класних чиновників на українських землях у складі Російської імперії у 1780-1796 роках (нижніх розправ / чиновників)

Губернії \ Роки	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788
Київська губ. (з 1782 – намісництво)	0	0	0	0	6/16	6/12	6/12	8/16	16
Новоросійська губернія	0	0	0	0	0	-	-	-	-
Азовська губернія	0	0	0	0	0	-	-	-	-
Слобідсько-Українська губернія (з 1781 р. – Харківське намісництво)	0	10/29	10/30	10/29	10/28	10/21	9/18	10/20	10/21
Чернігівське намісництво	-	-	5/17	6/18	6/18	6/12	6/12	8/16	8/16
Новгород-Сіверське намісництво	-	-	0	0	4/12	4/7	4/8	5/10	6/13
Катеринославське намісництво	-	-	-	-	-	11/22	11/21	11/21	11/22
Таврійська область	-	-	-	-	-	0	0	0	4/4

Продовження таблиці 2

Губернії \ Роки	1789	1790	1791	1792	1793	1794	1795	1796
Київська намісництво	8/16	7/15	7/15	7/14	8/17	8/16	8/16	5/10
Харківське намісництво	10/20	10/20	10/20	10/20	10/20	9/18	9/18	10/20
Чернігівське намісництво	7/14	7/13	7/15	7/14	7/14	7/14	7/14	8/16
Новгород-Сіверське намісництво	6/12	6/12	6/13	6/12	5/10	5/10	5/10	5/9
Катеринославське намісництво	11/20	11/22	11/22	11/22	11/22	11/21	11/21	12/21
Таврійська область	4/4	4/8	4/7	4/8	4/7	4/8	4/7	4/8
Ізяславська губернія	-	-	-	-	-	0	0	-
Брацлавська губернія	-	-	-	-	-	-	0	2/2
Вознесенське намісництво	-	-	-	-	-	-	-	3/3
Волинська губернія	-	-	-	-	-	-	-	0
Подільське намісництво	-	-	-	-	-	-	-	0

Щодо верхніх розправ, то в Місяцесловах їхній склад був досить стандартним: 2 председателі, 2 секретаря, 2 стряпчих та 1 прокурор. Звичайно, в окремих випадках деякі з цих посад могли бути вакантними. Наприклад, у Місяцеслові за 1788 рік у Київській верхній розправі служили председателі 1-го і 2-го департаментів, прокурор, двоє стряпчих і два секретаря (разом 7 чиновників) (Місяцеслов, 1788, с. 287). Значно більше даних маємо про склад Чернігівської верхньої розправи за той самий рік. По 1-му департаменту тут служили председатель, 5 засідателів і один секретар. У 2-му департаменті так само председатель, 5 засідателів і секретар. Крім того, по цій установі називалися ще 2 стряпчих і прокурор. Тобто маємо інформацію про 17 чиновників (Місяцеслов, 1788, с. 293). Але настільки розлогі відомості про табельних чиновників, які служили у верхніх розправах є рідкістю. Як правило, засідателі у Місяцесловах не згадувалися.

Значно більш розлогі відомості про службовців верхніх і нижніх розправ містять архівні матеріали. Як правило, це формулярні (послужні) списки чиновників цих установ, різноманітна внутрішня документація як самих розправ, так і установ вищих інстанцій. Наприклад, досить

розлогі біографічні дані знаходимо про чиновників Київської верхньої розправи, зокрема председателя цивільного департаменту Я.І. Олександровича. Станом на 1791 р. він у віці 46 років мав чин колезького асесора (8 класу). Походив з дворян. У Прилуцькому повіті Чернігівського намісництва він мав 298 кріпаків. Вступив на службу до Генерального суду військовим канцеляристом і 1767 р. вже значився полковим суддею в Прилуках. З 1783 р. бунчуковий товариш і з 10 лютого 1791 р. – у Київській верхній розправі. Стосовно сімейного стану, то був одружений на дочці шляхтича, мав двох синів та двох дочок. Засідателем у цій же розправі був полковий канцелярист Ілля Іванович Лисенко (33 роки) з дворян. Маєтностей не мав, а вступив на службу до Переяславської канцелярії, де отримав чин підканцеляриста, а згодом – полкового канцеляриста (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 7, арк. 1 зв. – 2).

Привертає увагу той факт, що багато службовців верхніх і нижніх розправ, які походили з українського Лівобережжя, були вихідцями з козацької верстви. Причому це стосується не лише вищих чиновників цих установ, які часто продовжували користуватися своїми козацькими чинами, але й рядових службовців – писарів, канцеляристів тощо. Наприклад, у 1783 р. до Козелецької нижньої розправи на посади канцелярських служителів було прийнято кількох вихідців з рядового козацтва («козацьких дітей») (ЦДІАК, ф. 193, оп. 4, спр. 40, арк. 1–5).

Значно складнішим було сформувати штати розправ на правобережних українських землях. Враховуючи відсутність підготовлених кадрів, волинський цивільний губернатор В. Шереметьєв 10 вересня 1796 р. наказав відрядити до Волинської верхньої розправи канцелярських службовців з інших губерній (протоколіста, двох столоначальників та двох їх помічників, двох копіїстів). Лише один із відряджених службовців мав класний чин, решта ж розраховували на кар'єрне зростання на новому місці служби. На той час секретарем кримінального департаменту був Іван Ставицький¹. За відсутності протоколіста його функції були покладені на Федоровського, решта ж мали чергувати для цілодобового отримання документів (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 6, арк. 1–1 зв.). Лише 9 жовтня з Волинського намісництва повідомили, що председателем цивільного департаменту Сенатом призначено капітана І. Красногородцева (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 49). 24 жовтня 1796 р. на спільному засіданні двох департаментів було розглянуто звернення «народного учителя» зі штату Могилівського намісництва, який клопотав про посаду перекладача (надав атестат і склав екзамен на переклад з польської та російської мов) та підготовлено звернення до Волинського намісництва з проханням схвалити кандидатуру (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 6, арк. 3). Сторожа для обох департаментів на один рік найняли з кріпаків містечка Ліщин, відповідний дозвіл був засвідчений Житомирським нижнім земським судом (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 57 зв.). Прокурором розправи був колезький секретар Андрій Колесов, який 24 листопада 1796 р. отримав чин титулярного радника (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 48). Стряпчим розправи став Плачковський, який походив з м. Суми Харківського намісництва (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 46).

Вже традиційною була низька дисципліна, особливо якщо це стосувалося приїжджих канцеляристів. 11 вересня 1796 р. цивільний департамент скаржився, що призначений Сенатом секретар колезький протоколіст² Олександр Ширяєв з'явився лише один раз 12 серпня у нетверезому стані. До розшуку змушений був долучитися губернський прокурор і вже 19 вересня канцелярист з'явився у присутстві (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 27, 33, 34, 49 зв.). Протягом 1785–1787 рр. у Київському намісницькому правлінні розглядалася справа, ініційована суддею Голтвянської нижньої розправи Гладковим, про самовільне залишення служби засідателями цієї установи П. Папенком та М. Устиновим (ЦДІАК, ф. 193, оп. 4, спр. 960, арк. 1). А у 1787 р. засідателі Остерської нижньої розправи скаржилися на секретаря цієї установи колезького протоколіста С. Малиновського, що той не виконує свої професійні обов'язки (ЦДІАК, ф. 193, оп. 4, спр. 1235, арк. 1–2). Подібні ситуації були непоодинокими.

Практична діяльність. Юридичною базою для розправ, окрім згаданого Статутного права, були Статут благочиння 1782 р., Соборне уложення 1649 р. (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 2, арк. 9), Військовий статут 1716 р. (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 5, арк. 32 зв.). За аналогією з повітовим судом, юрисдикція нижньої розправи охоплювала розгляд як кримінальних

¹Очевидно, вихідець з Лівобережжя. Під час гучного скандалу, пов'язаного з кадровим питанням, з прокурором Андрієм Колесовим останній привселюдно кричав «Мазепич» (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 4, арк. 1).

² Л. Писарькова, досліджуючи бюрократію, відтворила поділ службовців на чотири групи: вищі (чиновники I–V класів), середні (VI–VIII), нижчі (X–XIV) і канцелярські службовці (канцелярист, підканцелярист і копіїст), які не мали чинів і використовувалися для технічної роботи – переписування документів. Важливо зазначити, що канцелярські службовці залишалися поза межами Табеля про ранги, що відповідало становому поділу суспільства на дворян та недворян у той історичний період (Писарькова, 1995, с. 147).

проваджень (убивства, крадіжки, розбій, бійки, образи), так і цивільних справ (повернення боргів, відшкодування збитків тощо), при цьому законодавець зобов'язував цю судову інстанцію вирішувати весь спектр правових питань у межах відповідної адміністративної одиниці (Шевчук, 2022, с. 79).

6 жовтня 1787 р. Київська верхня розправа, виконуючи функції ревізійно-апеляційної інстанції, здійснила перегляд справи, яка надійшла з Городиської нижньої розправи. Предметом судового розгляду стало правопорушення, вчинене двома особами «козачого звання», які допустили втечу заарештованої особи з-під варті. Суд першої інстанції у своєму рішенні пропонував застосувати до підсудних тілесне покарання у вигляді ударів канчуками, що було типовим для тогочасної системи юридичної відповідальності. Однак ревізійна установа, виконуючи свої наглядові та корегувальні повноваження, внесла суттєві зміни до запропонованого вироку. Пом'якшувальною обставиною стало затримання втікача. З огляду на цей аспект, Київська розправа запропонувала замінити тілесні покарання на альтернативну санкцію – позбавлення волі у формі тижневого ув'язнення «на хліб і воду» з подальшим звільненням та поверненням підсудних до свого місця проживання. Відповідно до процесуального порядку, встановленого «Учреждениями» 1775 р., кримінальні справи підлягали обов'язковій ревізії вищою судовою установою. У цьому випадку справу належало передати на розгляд до палати кримінального суду. До винесення остаточного вердикту Київська верхня розправа визначила запобіжний захід для підсудних у вигляді перебування на поруках (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 2, арк. 3–3 зв.).

11 жовтня 1787 р. Київська верхня розправа розглядала справу арештанта «козачого звання» з Остерського повіту Микити Вейнара (39 років). Провадження надійшло з нижньої розправи з обвинуваченнями у підробці документів – обвинувачений за 39 коп. та горілку підправив цифру на документах до казначейства. Козелецька нижня розправа згідно зі Статутовим правом (за фальшування – смертна кара), «Уложенням флоту» та «Військовим статутом» пропонувала замінити смертну кару на вічне заслання. А згідно з маніфестом 28 червня 1787 р.¹ замість смертної кари пропонувалося заслання у роботу. Не виконуючи вироку, з верхньої розправи матеріали відправили на ревізію до палати кримінального суду. Водночас, верхня розправа вимагала від нижньої пояснень, чому не присудили покарання канчуками та вирізання ніздрів. У розгляді провадження брали участь голова та чотири засідателі (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 2, арк. 1–1 зв.).

Провадження до нижньої розправи надходило з нижнього земського суду (поліцейської установи), як у випадку з матеріалами з Остерської нижньої розправи (розгляд тривав з 3 жовтня по 2 листопада 1790 р.), що згодом надійшли до Київської верхньої розправи (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 5, арк. 11). Традиційними були злочини проти власності. Так, 9 січня 1790 р. Київська верхня розправа розглядала справу по обвинуваченню трьох арештантів «козачого звання», яких місцевий священик звинуватив у крадіжці у нього двох кобилиць і половини телячої шкіри (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 5, арк. 24). А 11 січня 1790 р. слухалося провадження про жителя м. Хорола Семена Чумака, «козачого звання» (50 років), який таємно вивіз кріпаків поміщиці Пламенцової (чоловіка, дружину, сина та матір) до Катеринославської губернії за 2 руб. і 20 гусей. Оскільки обвинувачений добровільно зізнався, то Хорольська нижня розправа пропонувала тілесне покарання і апеляційна верхня розправа його затвердила та передала на ревізію до палати кримінального суду (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 5, арк. 31).

Згідно тодішньої судової традиції практикувався спільний розгляд проваджень, якщо обвинуваченими і потерпілими були представники різних станів. 6 жовтня 1792 р. у Києві на спільному засіданні кримінальних департаментів верхньої розправи, верхнього земського суду (для дворянства. – Авт.) та губернського магістрату слухалася справа, що надійшла на ревізію після спільного засідання Київських нижньої розправи, повітового суду та магістрату про колодниць: «козачого звання» дівки Пелагеї Карасьової (18 років) за крадіжку в «іменитого громадянина» Ю. Ніткона грошей і речей; міщанки Пелагеї Стоцької (35 років) – застереженої у злочині та двох кріпачок: М. Яблукової і С. Оверчихи (46 років). Було присуджено П. Карасьовій покарання канчуками та відправити на вічне заслання, при цьому обтяжуючою обставиною була спроба втекти до Речі Посполитої, одну з кріпачок було вирішено відправити до робітничого будинку на відпрацювання (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 8, арк. 5, 7). Оскільки на сільське населення, кріпаків та міщан покладалася обов'язок конвоювання арештантів до місця слідства чи виконання покарання, значна кількість судових справ була пов'язана з випадками втеч. Зокрема, у 1794 р. Хорольська нижня розправа запропонувала покарати канчуками Миколу Краснюка (50 років) та Петра Оробця (40 років) за втечу арештанта з Катеринославського

¹ Згідно п. 7 маніфесту 28 червня 1787 р. ті, злочинці, які перебували під вартою та засуджені до смертної кари, присуджувалися до заслання в роботу, а ті, хто до тілесного покарання – відсилялися на поселення (Маніфест, 1787, с. 4).

.....
намісництва. Однак Київська верхня розправа рекомендувала пом'якшити санкцію до тижневого утримання під вартою «на хлібі та воді». Після цього матеріали справи були передані на ревізію до палати кримінального суду (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 10, арк. 1).

Під юрисдикцію розправ підпадали селяни казенного відомства. 16 грудня 1787 р. Київська верхня розправа слухала справу Євсея Горбача (60 років) та його сина Захара (20 років), які були обвинувачені у неодноразових крадіжках (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 2, арк. 4). 13 березня 1794 р. Козелецькою нижньою розправою слухався екстракт з матеріалів слідства арештанта, жителя с. Ядлівки Остерського повіту селянина казенного відомства Ф. Надоженка. Він отримав з повітового казначейства дозвіл і 1792 р. був на заробітках, де проголосив себе козаком Чорноморського війська та намагався втекти (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 10, арк. 16).

Практика функціонування судів розправ на Волині виявила дисбаланс між імперськими адміністративними очікуваннями та реальною завантаженістю новоутворених судових інституцій. Місцеві адміністратори (генерал-губернатор Т. Тутолмін і намісницьке правління) вимагали від кримінальних департаментів не затягувати розгляд проваджень через скупчення арештантів у Житомирі (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 12, арк. 1). Більш важливим видається звернення від 18 грудня 1796 р. голови кримінального департаменту М. Абарінова з проханням видати йому паспорт (проїзні документи) для поїздки до Кам'янця-Подільського з 18 січня по 8 лютого 1797 р. На своє виправдання чиновник пояснював, що з часу відкриття установи жодних справ не надходило (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 1, арк. 1–1 зв., 5; ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 11, арк. 1). До кримінального департаменту верхньої розправи з Житомирської, Новоград-Волинської та Ковельської розправ надійшли рапорти, що протягом трьох перших місяців роботи були відсутні провадження (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 9, арк. 103, 117 зв., 119). Відповідними рапортами цивільний департамент щомісяця повідомляв Волинське намісництво про відсутність проваджень (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 77). Лише 12 січня 1797 р. з Житомирської нижньої розправи на ревізію надійшло кримінальне провадження. У Радомишльській окрузі здійснювали крадіжки Іван Мултан, Юзеф-Іван і Омелян Криворучки. З арештованих лише Юзеф-Іван був записаний за ревізією 1795 р. до казенних селян, решта – ніде не значилися. На повітовому ріні справу розглядали на спільному засіданні нижня розправа, Радомишльський магістрат і Житомирський повітовий суд. Виникла переписка між верхньою та нижньою розправами стосовно того, хто повинен судити. Для вирішення питання залучили губернського прокурора, який зобов'язав нижню розправу розглядати справу (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 13, арк. 1–2; ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 17, арк. 6–7).

Після смерті Катерини II її наступник Павло I (7 листопада 1796 – 11 березня 1801 рр.) вніс зміни практично в усі сфери внутрішньої політики держави. Для набуття судовою системою «стрункості» та підвищення ролі шляхти на правобережних територіях було повністю ліквідовано гілку станового судочинства для вільних людей у сільській місцевості. 12 грудня 1796 р. Павло I розділив Російську імперію на дві частини: до категорії «звичайних» в Україні відійшли Слобідсько-Українська, повернута до кордонів 1765 р.¹, і Новоросійська (колишні Катеринославська, Вознесенська і Таврійська) губернії. Натомість територіальні одиниці, які мали давні традиції власного адміністрування та судочинства, були віднесені до категорії «на особливих правах та привілеях». Це Малоросійська (лівобережна частина Київської, Чернігівська та Новгород-Сіверська), реформатована Київська, Подільська та Волинська губернії (ПСЗРИ, т. 24 (6 листопада 1796–1797, №17634). Згідно Штатів на 1797 р. сільські жителі перебували під юрисдикцією повітових судів (ПСЗРИ, т. 24 (6 листопада 1796–1797, №17702), де не було передбачено жодних виборних представників для захисту прав вільних людей. У жовтні 1797 р. Волинське губернське правління повідомляло, що зі скасуванням нижніх розправ ця категорія населення судилася повітовим судом (ДАХМО, ф. 722, оп. 1, спр. 5, арк. 265). Березень 1797 р. виявився останнім у роботі Волинської верхньої розправи. 7 березня надійшло розпорядження відправити канцеляристів у розпорядження губернського правління. 12 березня відбулося листування з Волинським головним судом щодо передачі справ і, нарешті, останнє засідання двох департаментів пройшло 18 березня 1797 р. (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 4, арк. 34–34 зв., 38, 48–48 зв.).

Висновки. Таким чином, аналіз юрисдикції розправ демонструє складність та динамічність процесу формування судової системи Російської імперії наприкінці 18 ст. Ця система характеризувалася поєднанням загальноімперських принципів з урахуванням регіональних особливостей, що відображало прагнення до уніфікації судочинства при

¹Станом на 1765 р. була створена на території слобідських полків і мала п'ять провінцій, які відповідали полкам (Сумську, Охтирську, Харківську, Ізюмську та Острогозьку) з центром у Харкові. Станом на 1797 р. центром залишався Харків, а 5 грудня 1835 р. була перейменована на Харківську губернію (Маслійчук, 2012, с. 630).

збереженні певної гнучкості в його застосуванні до різних соціальних груп та територій. На правобережних територіях, інкорпорованих від Речі Посполитої, та землях колишньої Гетьманщини, де була розвинута система адміністративних та судових органів і дещо інша система станів з відмінними, від імперських, правами та обов'язками, творення установ очікувано зіштовхнулося з рядом викликів. Однак, через відсутність підготовлених кадрів та специфіку соціальної структури українських земель, функціонування розправ супроводжувалося численними труднощами. Передусім мова йшла про проблеми з інституалізацією, коли не було кадрів для забезпечення роботи і тому на Правобережжі на посади суддів призначалися колишні військові, а чиновники та канцеляристи рекрутувалися з Лівобережжя та Слобожанщини. На Лівобережжі ці посади часто обіймали представники дрібної і середньої козацької старшини або їхні нащадки. Не маючи змоги переконати верховну владу у відсутності відповідних категорій сільських жителів, а отже й у «фейковості» розправної системи, місцеві адміністратори у рамках здобуття лояльності різних категорій населення поширили юрисдикцію на селян, які перебували під владою місцевого духовенства. Прихід до влади Павла І призвів до ліквідації розправної системи через зміни політики в національних регіонах імперії.

Подяка. Автори висловлюють вдячність колективам Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державного архіву Житомирської області та Державного архіву Хмельницької області за їхню допомогу у процесі пошуку та опрацювання архівних матеріалів. Окрема подяка адресується членам редакційної колегії журналу за їхні фахові рекомендації та експертну підтримку на етапі підготовки рукопису до публікації.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Блинов, И.** (1905). *Губернаторы. Историко-юридический очерк*. СПб: типо-лит. К.Л. Пентковского. 366 с.
- Горизонтов, Л.** (1999). *Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*. Москва: Издательство «Индрик». 272 с.
- Градовский, А.** (1871). *Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России. Политика, история и администрация. Критические и политические статьи*. СПб: издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 515 с.
- Градовский, А.** (1883). *Начала русского государственного права. Том III. Органы местного управления*. СПб: типография М. Стасюлевича. 384 с.
- Григорьев, В. А.** (1910). *Реформа местного управления при Екатерине II*. СПб: Рус. скоропеч. 396 с.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- ДАХМО** – Державний архів Хмельницької області.
- Дегтярьов, С. І.** (2014). *Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст.* Суми: Папірус. 472 с.
- Джаншиев, Г. А.** (1891). *Основы судебной реформы (К 25-ти летию нового суда). Историко-юридические этюды*. Москва: Тип. М. П. Щепкина. 364 с.
- Дмитриев, Ф.** (1859). *История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях*. Москва: В Унив. тип. 580 с.
- Долбилов, М.** (2010). *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*. Москва: Новое литературное обозрение. 1000 с.
- Дубровіна, А. Б.** (1966). *Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.)*. Київ: КДУ. 111 с.
- Ерошкин, Н. П.** (1983). *История государственных учреждений дореволюционной России*. Москва: Высшая школа. 352 с.
- Ільїн, О. В.** (2016). Судова система на Українських землях у складі Російської імперії в 1781–1796 рр. *Право і безпека*, № 1 (60), 24–28.
- Кавелин, К.** (1844). *Основные начала русского судопроизводства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях*. Москва: типография П. П. Рябушинского. 339 с.
- Каменский, А. Б.** (2001). *От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа)*. Москва: РГГУ. 575 с.
- Каппелер, А.** (2005). *Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад*. Львів: Вид-во Католицького Українського університету. 360 с.
- Лазанська, Т. І.** (2010). *Одновірці. Енциклопедія історії України: Т. 7*. Київ: Наукова думка, 553.

-
- Манифест** – О разных дарованных народу милостях Манифест Екатерины II от 28 июня 1787 г. Москва, 1787. 6 с.
- Маслійчук, В.** (2012). Слобідсько-Українська губернія. *Енциклопедія історії України*: Т. 9. Київ: Наукова думка, 630.
- Месяцеслов** – Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от рождества Христова 1788. СПб., 1788. 361 с.
- Миронов, Б. Н.** (2000). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*. Т. 2. СПб.: Ивд-во «Дмитрий Буланин». 567 с.
- Омельченко, О. А.** (1993). «Законная монархия» Екатерины Второй: Просвещенный абсолютизм в России. Москва: Юрист, 1993. 428 с.
- Павлова-Сильванська, М. П.** (1964). Социальная сущность областной реформы Екатерины II. *Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.)*. Москва: Наука, 460–491.
- Писарькова, Л. Ф.** (1995). Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века. *Человек*, № 4, 147–158.
- Писарькова, Л. Ф.** (2007). *Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы*. Москва: РОССПЭН. 743 с.
- Плате, А.** (2018). Екатеринбургская верхняя расправа: формирование и деятельность (1781–1790-е гг.). *Вестник Пермского университета. Серия: История*, 1 (40), 121–128.
- Посунько, О.** (2022). Верхня і нижні розправи Катеринославського намісництва: особливості функціонування. *Universe of History&Archeology*, 5, 25–34.
- Прохоров, Д. А.** (1998). Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века. *Культура народов Причерноморья*, 4, 123–138.
- ПСЗРИ** – Полное собрание законов Российской империи.
- Саражина, Р. Г.** (2016). Судебная система в Западной Сибири в имперской политике в последней четверти XVIII века. *Азиатская Россия: люди и структуры империи*, 65–68.
- Самоквасов, Д. Я.** (1906). *История русского права*. Москва. 595 с.
- Склокін, В.** (2019). *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство*. Львів: Видавництво УКУ. 268 с.
- Хутько, Т. В.** (2012). Створення судових органів у Таврійській області у 80-ті – 90-ті роки XVIII століття. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. Вернадського. Серія: Юридичні науки*, 25 (64), № 2, 357–366.
- ЦДІАК** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Шандра, В. С.** (2007). Формування бюрократії в Правобережній Україні. *Український історичний журнал*, № 2, 143–158.
- Шевчук, А. В.** (2021). Повітові та головні суди Правобережної України (1797–1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність. *Український історичний журнал*, 4, 47–61. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.050>
- Шевчук, А. В.** (2022). Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). Житомир: Євенок О. О. 580 с.
- Щербина, П. Ф.** (1974). Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов: Вища школа, 1974. 190 с.
- Degtyarev, S. I.** (2015). Public and State Significance The Ranks of the Table of Ranks in the Russian Empire at the End of XVIII – the First Half of the XIX Centuries. *Bylye Gody*, 38(4), 865–875.
- Degtyarev, S. I., Polyakova, L. G., Balanyuk, L. L., Gut, J.** (2019). Justice System of Northeastern Ukraine and the Influence of Russian Judicial Practice (middle XVII – XVIII centuries). *Bylye Gody*, 52(2), 491–501. DOI: <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2019.2.491>
- Degtyarev, S. I., Nazarov, M. S., Polyakova, L. G., Gut, J.** (2020). The Local Titulature in the System of Civil Rank Production of the Russian Empire on the Ukrainian Lands in the Last Quarter of the XVIII century. *Bylye Gody*, 55(1), 49–56. DOI: <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2020.1.49>
- Lebid, A., Shevchuk, A.** (2023). District (Povitovi) Marshals of Volyn Governorate (1797–1831): Arrangement, Staffing and Activities. *Bylye Gody*, 18(1), 100–114. DOI: <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2023.1.100>
- Shevchuk, A.** (2020). Officials of the chief courts of Right-Bank Ukraine: between the imperial practices and the Polish-Lithuanian judicial tradition (1797 – 1831). *East European Historical Bulletin*, 17, 15–29. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.17.218206>
- Shevchuk, A., Markevych, O.** (2022). Spravnyk in Volyn Province Administrative System (end of the 18th century – 1860S). *Eminak*, 3, 9–25. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).588](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).588)
- Shevchuk, A., Markevych, O.** (2025). The Religious Policy of the Russian Empire in the Captured Territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth (On the Example of the Volyn Province at

the End of the 18th-The First Half of the 19th Century). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 45(1), 24–38. DOI: <http://dx.doi.org/10.55221/2693-2229.2596>

References:

- Blinov, I.** (1905). *Gubernatory. Istoriko-yuridicheskiy ocherk* [Governors. Historical and legal essay]. SPb: tipo-lit. K. L. Pentkovskogo. 366 s. [in Russian].
- DAKhMO** – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast].
- DAZhO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Oblast].
- Degtyarev, S. I.** (2015). *Obshchestvennoe i gosudarstvennoe znachenie chynov po Tabeli o rangakh v Rossiiskoi imperii v kontse XVIII – pervoi poloviny XIX vv.* [Public and State Significance The Ranks of the Table of Ranks in the Russian Empire at the End of XVIII – the First Half of the XIX Centuries]. *Bylye Gody*, 38(4), 865–875 [in Russian].
- Degtyarev, S. I.** (2014). *Tsyvil'ne chynovnytstvo Ukrayiny u kintsy XVIII – pershyi polovyny XIX st.* [Civil officialdom of Ukraine in the late XVIII - first half of the XIX century]. Sumy: Papirus. 472 s. [in Ukrainian].
- Degtyarev, S. I., Nazarov, M. S., Polyakova, L. G., Gut, J.** (2020). *Mestnaia titulatura v sisteme grazhdanskogo chinoproizvodstva Rossiiskoi imperii na ukrainskikh zemliakh v poslednei chetverti XVIII v.* [The Local Titulature in the System of Civil Rank Production of the Russian Empire on the Ukrainian Lands in the Last Quarter of the XVIII century]. *Bylye Gody*, 55(1), 49–56 [in Russian]. <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2020.1.49>
- Degtyarev, S. I., Polyakova, L. G., Balanyuk, L. L., Gut, J.** (2019). *Sistema sudoproizvodstva Severo-Vostochnoi Ukrainy v seredine XVII – XVIII vv. i vlianie na nee rossiiskikh sudebnykh praktik.* [Justice System of Northeastern Ukraine and the Influence of Russian Judicial Practice (middle XVII – XVIII centuries)]. *Bylye Gody*, 52(2), 491–501 [in Russian]. <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2019.2.491>
- Dmitriev, F.** (1859). *Istoriya sudebnykh instantsiy i grazhdanskogo apellyatsionnogo sudoproizvodstva ot Sudebnika do Uchrezhdeniya o guberniyakh* [History of judicial instances and civil appellate proceedings from the Code of Law to the Institution on Provinces]. Moskva: V Univ. tip. 580 s. [in Russian].
- Dolbilov, M.** (2010). *Russkiy kray, chuzhaya vera: Etnokonfessional'naya politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II* [Russian Territory, Foreign Faith: Ethno-Confessional Policy of the Empire in Lithuania and Belarus under Alexander II]. Moskva: Novoe literaturnoe obozreniye. 1000 s. [in Russian].
- Dubrovina, A. B.** (1966). *Suspil'nyi lad, mekhanizm upravlinnia ta pravo Ukrayiny v period rozkladu feodal'no-kriposnyts'koi systemy i zrostantia kapitalistichnykh vidnosyn (persha polovyna XIX st.)* [Social system, management mechanism and law of Ukraine in the period of decomposition of the feudal-serfdom system and growth of capitalist relations (first half of the 19th century)]. Kyiv: KDU. 111 s. [in Ukrainian].
- Dzhanshiyev, G. A.** (1891). *Osnovy sudebnoy reformy (K 25-ti letiyu novogo suda). Istoriko-yuridicheskiye etyudy* [Fundamentals of judicial reform (To the 25th anniversary of the new court). Historical and legal studies]. Moskva: Tip. M. P. Shchepkina. 364 s. [in Russian].
- Eroshkin, N. P.** (1983). *Istoriya gosudarstvennykh uchrezhdeniy dorevolutsionnoy Rossii* [History of state institutions of pre-revolutionary Russia]. Moskva: Vysshaya shkola. 352 s. [in Russian].
- Gorizontov, L.** (1999). *Paradoksy imperskoy politiki: Polyaki v Rossii i ruskiye v Pol'she (XIX – nachalo XX v.)* [Paradoxes of imperial politics: Poles in Russia and Russians in Poland (19th – early 20th centuries)]. Moskva: Izdatel'stvo «Indrik». 272 s. [in Russian].
- Gradovskiy, A.** (1871). *Istoricheskiy ocherk uchrezhdeniya general-gubernatorstv v Rossii. Politika, istoriya i administratsiya. Kriticheskiye i politicheskiye stat'i* [Historical sketch of the establishment of governor-generalships in Russia. Politics, history and administration. Critical and political articles]. SPb: izdaniye knigoprodavtsa-tipografa M. O. Vol'fa, 515 s. [in Russian].
- Gradovskiy, A.** (1883). *Nachala russkogo gosudarstvennogo prava. Tom III. Organy mestnogo upravleniya* [Principles of Russian state law. Volume III. Local government bodies]. SPb: tipografiya M. Stasyulevicha. 384 s. [in Russian].
- Grigor'ev, V. A.** (1910). *Reforma mestnogo upravleniya pri Ekaterine II* [Local government reform under Catherine II]. SPb: Rus. skoropech. 396 s. [in Russian].
- Il'yin, O. V.** (2016). *Sudova systema na Ukrayins'kykh zemlyakh u skladi Rosiys'koyi imperiyi v 1781–1796 rr.* [The judicial system in the Ukrainian lands within the Russian Empire in 1781-1796]. *Pravo i bezpeka – Law and security*, 1(60), 24–28 [in Ukrainian].
- Kamenskiy, A. B.** (2001). *Ot Petra I do Pavla I: reformy v Rossii XVIII veka (opyt tselostnogo analiza)* [From Peter I to Paul I: reforms in Russia of the 18th century (experience of holistic analysis)]. Moskva: RGGU. 575 s. [in Russian].

-
- Kappeler, A.** (2005). *Rosiya yak polietnichna imperiya: viniknennya, istoriya, rozpad* [Russia as a multiethnic empire: emergence, history, collapse]. L'viv: Vid-vo Katolits'kogo Ukraïns'kogo universitetu. 360 s. [in Ukrainian].
- Kavelin, K.** (1844). *Osnovnyye nachala russkogo sudoustroystva i grazhdanskogo sudoproizvodstva v period vremeni ot Ulozheniya do Uchrezhdeniya o guberniyakh* [The basic principles of the Russian judicial system and civil proceedings in the period from the Code to the Institution on Provinces]. Moskva: tipografiya P. P. Ryabushinskogo. 339 s. [in Russian].
- Khut'ko, T. V.** (2012). Stvorenniya sudovykh organiv u Tavriys'kiy oblasti u 80-ti – 90-ti roky XVIII stolittya [Creation of judicial bodies in the Tauride region in the 80s - 90s of the XVIII century]. *Vcheni zapiski Tavriys'kogo natsional'nogo universitetu imeni V. Vernads'kogo. Seriya: Yuridichni nauki - Scientific notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. Series: Juridical Sciences*, 25(64), № 2, 357–366 [in Ukrainian].
- Lazans'ka, T. I.** (2010). Odnodvirts [Odnodvortsy]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7* [Encyclopedia of the History of Ukraine: T. 7]. Kyiv: Naukova dumka, 553 [in Ukrainian].
- Lebid, A., Shevchuk, A.** (2023). *Povetovoye marshaly Volynskoi gubernii (1797–1831): organizatsiia, kadrovyi sostav, deiatel'nost'*. [District (Povitovi) Marshals of Volyn Governorate (1797–1831): Arrangement, Staffing and Activities]. *Bylye Gody*, 18(1), 100–114 [in Russian]. <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2023.1.100>
- Manifest** – *O raznykh darovannykh narodu milostyakh Manifest Ekateriny II ot 28 iyunya 1787 g.* [Manifesto – On various mercies granted to the people Manifesto of Catherine II of June 28, 1787]. Moskva, 1787. 6 s. [in Russian].
- Masliychuk, V.** (2012). Slobids'ko-Ukraïns'ka guberniya [Sloboda Ukraine Governorate]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 9* [Encyclopedia of the History of Ukraine: T. 9]. Kyiv: Naukova dumka, 630 [in Ukrainian].
- Mesyatseslov** – *Mesyatseslov s rospis'yu chinovnykh osob v gosudarstve, na leto ot rozhdestva Khristova 1788* [Calendar – Calendar with a list of dignitaries in the state, for the summer from the birth of Christ 1788]. SPb., 1788. 361 s. [in Russian].
- Mironov, B. N.** (2000). *Sotsial'naya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.). Genezis lichnosti, demokraticheskoy sem'i, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva. T. 2* [Social history of Russia during the period of the empire (XVIII - early XX centuries). Genesis of personality, democratic family, civil society and the rule of law. T. 2]. SPb.: Ivd-vo «Dmitriy Bulanin». 567 s. [in Russian].
- Omel'chenko, O. A.** (1993). «Zakonnaya monarkhiya» Ekateriny Vtoroy: Prosveshchennyi absolutizm v Rossii ["Legal Monarchy" of Catherine II: Enlightened Absolutism in Russia]. Moskva: Yurist, 1993. 428 s. [in Russian].
- Pavlova-Sil'vanskaya, M. P.** (1964). Sotsial'naya sushchnost' oblastnoy reformy Ekateriny II [The social essence of the regional reform of Catherine II] (in Russian). *Absolyutizm v Rossii (XVII–XVIII vv.)*. Moskva: Nauka, 460–491 [in Russian].
- Pisar'kova, L. F.** (1995). Rossiyskiy chinovnik na sluzhbe v kontse XVIII – pervoy polovine XIX veka [Russian official in the service at the end of the XVIII - first half of the XIX century]. *Chelovek*, 4, 147–158 [in Russian].
- Pisar'kova, L. F.** (2007). *Gosudarstvennoye upravleniye v Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII veka: Evolyutsiya byurokraticheskoy sistemy* [State administration in Russia from the end of the 17th to the end of the 18th century: Evolution of the bureaucratic system] (in Russian). Moskva: ROSSPEN. 743 s. [in Russian].
- Plate, A.** (2018). Ekaterinburgskaya verkhnyaya rasprava: formirovaniye i deyatel'nost' (1781-1790-e gg.) [Ekaterinburg Upper Rasprava: Formation and Activities (1781-1790s)]. *Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Istoriya - Perm University Herald. History*, 1(40), 121–128 [in Russian].
- Posun'ko, O.** (2022). Verkhnya i nyzhni rozpravy Katerynoslavs'koho namisnyts'va: osoblyvosti funktsionuvannya [Upper and lower rozpravy of the Yekaterinoslav governorship: features of functioning]. *Universe of History&Archeology*, 5, 25–34 [in Ukrainian].
- Prokhorov, D. A.** (1998). Gosudarstvennyye uchrezhdeniya Tavricheskoy oblasti v kontse XVIII veka [State institutions of the Tauride region at the end of the 18th century]. *Kul'tura narodov Prichernomor'ya - Culture of the Peoples of the Black Sea Region*, 4, 123–138 [in Russian].
- PSZRI** – *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire] [in Russian].
- Sarazhina, R. G.** (2016). Sudebnaya sistema v Zapadnoy Sibiri v imperskoy politike v posledney chetverti XVIII veka [The judicial system in Western Siberia in imperial politics in the last quarter of the 18th century]. *Aziatskaya Rossiya: lyudi i struktury imperii - Asiatic Russia: People and Structures of Empire*, 65–68 [in Russian].

- Samokvasov, D. Ya.** (1906). *Istoriya russkogo prava* [History of Russian law]. Moskva. 595 s. [in Russian].
- Shandra, V. S.** (2007). Formuvannya byurokratii v Pravoberezhnyi Ukraïni [Formation of bureaucracy in Right-Bank Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 2, 143–158 [in Ukrainian].
- Shevchuk, A.** (2020). Officials of the chief courts of Right-Bank Ukraine: between the imperial practices and the Polish-Lithuanian judicial tradition (1797 – 1831). *East European Historical Bulletin*, 17, 15–29 [in English]. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.17.218206>
- Shevchuk, A. V.** (2021). Povitovi ta holovni sudy Pravoberezhnoyi Ukraïni (1797–1831 rr.): ulashtuvannya, kadrovyi sklad, diyal'nist' [County and chief courts of Right-Bank Ukraine (1797–1831): arrangement, staffing, activities]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 4, 47–61 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.050>
- Shevchuk, A. V.** (2022). *Sudova vlada v zhytti suspil'stva Pravoberezhnoyi Ukraïni (kinets' XVIII – persha tretyna XIX st.)* [Judicial power in the life of society of Right-Bank Ukraine (end of the 18th - first third of the 19th century)]. Zhytomyr: Yevenok O. O. 580 s. [in Ukrainian].
- Shevchuk, A., Markevych, O.** (2022). *Spravnyk u systemi upravlinnia Volynskoi hubernii (kinets' XVIII – 1860-ti rr.)*. [Spravnyk in Volyn Province Administrative System (end of the 18th century – 1860s)]. *Eminak*, 3, 9–25 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).588](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).588)
- Shevchuk, A., Markevych, O.** (2025). The Religious Policy of the Russian Empire in the Captured Territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth (On the Example of the Volyn Province at the End of the 18th-The First Half of the 19th Century). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 45(1), 24–38 [in English]. <http://dx.doi.org/10.55221/2693-2229.2596>
- Shcherbina, P. F.** (1974). *Sudebnaya reforma 1864 goda na Pravoberezhnoy Ukraine* [Judicial reform of 1864 in Right-Bank Ukraine]. L'vov: Vishcha shkola, 1974. 190 s. [in Russian].
- Sklokin, V.** (2019). *Rosiys'ka imperiya i Slobids'ka Ukraïna u drugiy polovini XVIII st.: prosvicheniy absolyutizm, impers'ka integratsiya, lokal'ne suspil'stvo* [The Russian Empire and Sloboda Ukraine in the second half of the 18th century: enlightened absolutism, imperial integration, local society]. L'viv: Vidavnytstvo UKU. 268 s. [in Ukrainian].
- TsDIAK** – Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv].

Надійшла до редакції / Received: 01.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 10.05.2025